

ДИМИТЪР ДИМОВ В СВОИТЕ ГЕРОИ ОТ „ТЮТЮН“

ЕКАТЕРИНА ИВАНОВА

Автобиографичният момент в творчеството на писателя е широко разпространено явление, продукт на основната специфика на литературата — да отразява живота. То винаги е привличало вниманието от позициите на различни интереси. Обикновеният читател се интригува от вълшебството на претворяването. Изследователят търси в него отговори на многобройни въпроси, централно място сред които заема взаимозависимостта автор — герой. При Димитър Димов този проблем има своето характерно присъствие. Той е налице във всичките му романи — завършени или незавършени, в някои от разказите и драмите му.

В „Тютюн“ се налагат съпоставките Димов — Борис, Димов — Ирина, Димов — Павел и др. Разбира се, в никой пункт от един подобен паралел не бива да се допуска пълно покритие между автор и герой. Такъв буквализъм би означавал най-грубо опростителство. Става дума за далечни изходни пунктове, за подобни, но не идентични процеси, за характеристиката на творческото пресъздаване. Нито за минута не бива да се забравя, че оперираме с неповторимото битие и духовна мащабност на различни човешки същности. И тъкмо поради това изследването неизбежно очертава едно постоянно сближаване и раздалчаване между тях.

Описанието на живота в малкото провинциално работническо градче на първите страници на романа много осезателно се свързва с две писма, изпратени от Димитър Димов до Борис Койчев от Кюстендил през 1929 г.¹ В тях откриваме атмосфера, бит, традиции, социален и политически климат, който дълги години писателят е носил у себе си, за да ги превърне в художествена действителност в романа „Тютюн“. И още нещо е поело път от тези писма към художествената творба — една неудовлетвореност, един поглед за нещата отгоре, едно чувство на отчужденост и самота, една устременост към други жизнени сфери. С тези черти на подателя на двете писма тясно се преплита въвеждащата характеристика на Борис Морев. И той е „саможив младеж“, вгълбен в себе си, откъснат от околната среда и равнодушен към нея. И той си е избрал свой въображаем свят и се е насочил към него с книга в ръка упорито до фанатизъм. И той притежава зорко око, остра и гъвкава мисъл. И той като своя създател не предизвиква интереса на момичетата, а сам по природа е нито развратник, нито отшелник. И той е строг ценител на времето.

Ако се взрем детайлно в житейската и духовната биография на писателя, с учудване започваме да откриваме нови любопитни успоредници между автор и герой.

В семейната обстановка на Борис има отгласи от домашната среда на самия Димов. И у автора, и у героя тя е потискала душата и радостта. Това чувство и в

¹ Вж. Димитър Димов. Съчинения. Т. V. С., 1975, с. 393, 418.

двата случая се корени в тежкия, необщителен характер на бащата, в отчуждението от него. Същевременно първообраз на майката в произведението е собствената майка на писателя. Нейната мълчалива трагическа осанка, благородната ѝ извисеност над дребнаво-ежедневното, всеотдайността към децата, постоянната огриженост за утрешния ден, ролята ѝ на обединително звено в семейството възкресява пред нас образа на Веса Харизанова. От биографията на Димитър Димов² са ни познати и описаните в творбата отношения между майка и син — почитание и обич, взаимно доверие, способност да се разбират от една дума; майката твърдо вярва във възможностите на детето си и е неговата най-близка опора; доброто у сина ѝ иде от нея и през целия му живот остава свързано с нея; лошото е плод на обществени закономерности, пред които тя е безсилна.

Б. Морев и Д. Димов имат допирни точки в изпитаната от бедността горчивина и оскърбеното достойнство, в отвратата от тържествувашата духовна нищета, в природните заложби, които напористо търсят у двамата изява и признание, във властното желание за обществена мощ и престиж. Максимата на Борис е „Когато човек няма пари или е неспособен да ги спечели, намира изход в идеалите на комунистите“. В началните моменти на своето идейно развитие Димов е близко до такова разбиране. Комунизмът е религия на безизходната бедност. Той е единственото ѝ утешение и средство да спаси поруганото си човешко достойнство. А каква е реалната му опора в действителността, какво е неговото бъдеще — по тези въпроси младият човек още не се е замислил. Наистина за младежа Димов оглавяващите обществения живот кръгове са трудно проницаеми. Но той има шансове да си пробие път, да осъществи себе си, ако се опре на своите умствени възможности и дарби и ги развие с най-бързи темпове. Насочва се едновременно към научното поприще и литературата. По пътя към стремителното постигане на целта и Димов като Борис проявява непоколебима увереност във възможностите си, изгаряща амбициозност, пълно себеотдаване, стоманена воля, неизсекаема работоспособност, упорит максимализъм. Една постоянна незадоволеност властува над тях. Те овладяват изкуството да постигат всичко, но реализираното винаги се оказва недостатъчно, незадоволително и ги тласка към нова надпревара.

В устрема си към деятелност и автор, и герой остават изолирани от пълноводието на живота, лишени от неговите обикновени човешки радости. „Часовете при параклиса“ обаче се оказват необходимо условие за душевното им равновесие. При Димов тази потребност избликва с огромна витална сила. При Борис тя е подводно течение — осъзнато, но властно потиснато чувство. Но и у двамата магнетизмът на любовното изживяване отстъпва пред върховната цел на живота. Те намират, губят, страдат, люшкат се между надеждата и отчаянието и накрая остават самисъ себе си. Тази непоносима и същевременно необходимата и неизбежна самота внася трагическа нота в съществуването им. Тя е белег и на онова демонично начало, което откриваме у Борис и което мнозина от неговите близки сочат у Д. Димов. Един детайл, на пръв поглед случаен и незначителен, трасира близостта между два от „сатанинските“ характери на Д. Димов — Борис Морев и Хиршфогел (от „Поручик Бенц“), зад които очевидно прозира авторово присъствие. На роптането на Костов: „Омръзна ми да забавлявам немци!“ Борис отговаря невъзмутимо. „Правете като мене!... Вие се забавлявайте с тях.“ В „Поручик Бенц“ Хиршфогел казва: „Колкото за ума, той може да Ви забавлява тъй добре, както извънредната глупост.“

Черти от Д. Димов могат да бъдат открити у Б. Морев и посредством редица конкретни подробности. Себе си безспорно е имал пред вид той, когато е описал ежедневието на своя герой: „Пушеше много, не ходеше пеш и водеше твърде

² Подробности около засегнатите в статията моменти от биографията на Д. Димов вж. у Е. К. Иванова. Страници от жизнения и творческия път на Д. Димов. С., 1981.

скован и нехигиеничен живот.“ Презрението, което генералният директор на „Никотиана“ изпитва към германците, е индивидуална черта, съзвучна с отношението на автора към хитлеристите. В беломорските страници на романа са заложени множество лични преживелици, някои от които са използвани при обрисовката на Борис — мощната вълна на партизанското движение (българско и гръцко) в атмосферата на времето, страха от евентуалното стълкновение с партизаните. И още нещо твърде интересно и показателно — върху дървения кръст на пресния гроб експертът Костов надрасква с тебешир:

Борис Морев (1908—1944)

Авторът прави героя си свой връстник. Той избягва точното съвпадение със собствената си рождена година (1909), но същевременно насочва към нея, загатва, акцентира.

Но, разбира се, Борис Морев има редица черти, които не са присъщи на неговия творец. Той е безстрастен и недостъпен, неуязвим и неподвластен, фанатично устремен към своята цел, носител на някаква потенциална заплаха за околните. У него има нещо хладно, дръзко и властно, което подчинява другите. Борис знае практическата стойност на нещата и умее да използва реалните възможности. Раздвоението между „да“ и „не“ няма място в живота му. Към нежния пол се отнася с пренебрежение. Тези качества липсват на младия Димов и той мечтае да ги притежава, за да бъде силен и борбен, да громи и да се въздига. И това не е без значение за ония изострени форми, които те придобиват у неговия герой. У своя Борис авторът е концентрирал насябралата се у него ненавист към заобикалящата го през младостта му действителност. Той е неговото отмъщение на това общество, персонифицираният му копнеж да се прояви в цялата си мощ и да застави другите да се съобразяват с нея. Б. Морев не е само един социален тип. В него са олицетворени и стихията на себедоказването, титанизмът на стремлението, всепоглъщащият поход към целта. В този герой Д. Димов е възпитал необходимостта да се воюва с живота и да се побеждава в тежките и многобройни схватки с челичена твърдост. Поставете пред подобен характер една голяма, насочена към бъдещето общественозначима цел и той ще се превърне в гигант. Съзнанието на Борис, че е постигнал триумфа си в надбягването с живота, че е станал шампион, че може при това да издъхне като маратонски бегач не е ли присъщо на Д. Димов? Проф. Б. Койчев си спомня един последен разговор с него по повод на здравословното му състояние. „Живих и работих с гибелно пренапрежение, но друг избор няхах!“ — заявил писателят. Борис едва се държи на краката си, но побеждава в двубоя с Кондоянис. Да припомним каква духовна мощ излъчват последните дни и часове на председателя на СБП Дим. Димов. Прочетете описанието на Н. Янков (Вж. Д. Талев, Св. Минков, Д. Димов в спомените на съвременниците си. С., БП, 1973 г.) и ще се убедите в това. Димов също тръгва към последното дело на живота си физически грохнал и прави върховни усилия да го спечели. Усеща катастрофата, но проявява рядко хладнокръвие и високо достойнство. Такива са тези способни на свръхчовешки усилия характери. И няма нищо странно, че в това отношение чрез Б. Морев Д. Димов е постигнал удивителни прозрения — станал е пророк на собствения си жизнен край. Защото неговите образи са винаги изградени върху строго научна основа.

Този аналитичен подход е превърнал Борис в известен смисъл и в лична равностметка и присъда на писателя. В него той проецира оня житейски вариант, който би го довел до пълен крах. Неслучайно в късните си разкази Д. Димов се връща към темата за съдбата на твореца („Задушна нощ в Севиля“) и на учения („Анатомът да Коста“), подчинили се на неумолимите закони в капиталистическия свят. Те трансформират силата на личността в нейната противоположност. Те преобразяват човека в античовек. Героят търпи едно праволинейно развитие.

В сравнение с останалите действащи лица неговият път като че ли е най-равен и гладък. Общественият му възход е триумфален. Същевременно обаче стремглаво надолу се спуща линията на нравственото му падение. Съдбата му е един магически кръговрат. Той тръгва от бедността, спечелва приказно богатство и умира в мръсен и противен хотел, оплакан само от Кристола с истерията на вертепите от Пирей. Напуска живота озлобен и безпомощен, измъчен и нещастен, непотребен и забравен — така, както го е започнал. Преодолява безизходицата, постига всичко, за да се озове отново в нейната адска вихрушка, която го понася в орбитата си, без да му оставя никаква възможност за изход. Трагическият жребий на Борис е огромното нравствено удовлетворение на писателя от една избягната участ, неговият катарзис. И тук е заключена тайната на внушителните нравствени акценти и на великолепноето майсторство, с което е проследена разрухата на героя — всестранното и детайлно разгръщане на образа, постигнатите психологически гълбини, безкрайното богатство, разнообразие и нюансировки на състоянията, неуволимата игра на преходите в тях...

С „Тютюн“ Д. Димов е оставил ярко доказателство за това, че психологическото майсторство е най-тясно свързано със собствения душевен опит. То е в много голяма степен плод на умениято да се самонаблюдаваш, да съпреживяваш, да се превъплъщаваши. В зависимост от една вродена душевна нагласа и проявите ѝ в рамките на конкретни житейски обстоятелства дарбата на психолога придобива своя характерна окраска. При Дим. Димов е подчертано влечението към драматизъм и трагика.

Но големите дълбочини в психологическия анализ са непостижими без правилното философско осмисляне на житейските факти и явления. Научният подход към човешката личност и нейното социално битие се оказва особено необходимо условие при избора на нашия писател идейно-тематичен материал. Реалистичният метод и най-прогресивната идеология на неговото време (а не импровизаторският талант, както обясняват някои) го извеждат до огромна висота на обобщението. Иронията на съдбата, постигнала неговите герои, крие в случая многозначителен нравствено-исторически смисъл. Дълъг и нелек път на прогресивно идейно развитие е бил необходим на писателя, за да прозре този смисъл. И да се убеди, че напразно е „завиждал“ в своята младост на Борис за някои негови „достоинства“. Защото те се оказват неговата ахилесова пета. В липсата им у себе си зрелият Димов открива своя спасителен брод. И по него бушуват неведоми стихии. Но те го тласкат в противоположна на Борис посока. Прогресивните и демократични тенденции в семейната му среда, научният подход към явленията, широтата на кръгозора, големите социални и политически катаклизми на епохата го извеждат до научния комунизъм. И в един момент той се озовава в друга орбита — тази на Павел Морев.

От позицията на идейната зрелост, въз основа на обществената практика възмъжалият Д. Димов влиза в жизнените пътища на двамата Моревци представата за собствената си житейска участ в два вероятни правдоподобни аспекта. Двете противоположни начала, които съжителствуват у писателя, той залага поотделно в членовете на едно и също семейство. Борис и Павел са свързани в диалектическо единство, в основата на което стои първообразът на автора. Борис и Павел — това са двете възможни полюсни перспективи за себеосъществяване, които епохата е предлагала на самия Д. Димов. Чрез двамата братя писателят е показал фаталната обреченост на талантливата личност, свързала себе си с един обществен строй при неговия залез и рядкото щастие да изявиш човешките си дарби и достоинства в авангарда на социалното обновление. Те са неговият художествен размисъл за собствения му щастлив жребий, който дължи на Деветосептемврийската революция и нейната епоха в европейски и световен мащаб. За изграждането на новия герой във второто издание на романа

писателят не притежава необходимите му наблюдения и впечатления. Но тази липса той компенсира благодарение на уловеното от него сложно житейско единство на противоположностите. И то му е позволило да се обърне отново към себе си. На места не е устоял дори на изкушението, с риск да се повтори, да цитира себе си съвсем незаоволявано. Лила например упреква в писмото си Павел, че „е намерил най-послед своя идеал — скита и се радва на широкия свят сред палми и тропическо слънце“. Отгук преди всичко извирва силата на съпреживяването, отличаващо се на места с голяма дълбочина, което съпътствува обрисовката на П. Морев. Затова читателят вярва на този герой и го обича.

Своеобразно място в тази сложна философска многостранност на проблематиката е отредено на Макс Ешкенази. Очевидно е, че и нему авторът е дал нещо много съкровено от себе си. Ето защо неубедителността на този образ във втората половина на неговото художествено битие се компенсира с многото симпатии и топлина на обрисовката преди това. Чрез М. Ешкенази Димов поставя пряко въпроса за моралния смисъл на произхода на бореца-комунист. Разсъждава за справедливостта и несправедливостта на недоверието към хората от буржоазен произход, възприели идеалите на комунизма. В този пункт на романа „Тютюн“ зазвучава най-осезателно темата на „Ахилесова пета“, чиито философски проблеми са вълнували Д. Димов от първия момент, в който започва ориентирането му към комунистическия мироглед.

Другата крупна проекция на авторовото „аз“ в романа „Тютюн“ е Ирина.

Автобиографичният елемент очевидно е налице и в дома на Чакъра. Майчиното семейство на писателя се преселва от Македония в Дупница след Кресненско-Разложкото въстание — Иринината майка произлиза от западнали македонски занаятчий, избягали от Солун след Балканската война. И при Ирина оная особена подкладка, която я отделя от нейната среда, иде от майката. И нейният дом е наситен с аромата на едно подчертано майчино присъствие.

Посочените два женски образа на страниците на „Тютюн“, чийто първоизвор безспорно е майката на писателя, заемат значително място при изясняването на проблема за жената-майка в творчеството на Д. Димов.

Борис, Ирина и техният автор произхождат от близки социални среди. Писателят като че ли съзнателно е търсил ония сходни моменти, които очертават родството в личностите. А те очевидно са му необходими, за да превърне себе си в своеобразен критерий, да направи героите си жива издънка на реалността, да проникне в диалектиката на тяхното духовно развитие, да навлезе в дълбочината на психологическия рисунок. По своето обществено положение Ирина е по-близо до Димов, отколкото Борис. И то именно е първият фактор по време, който определя чувството ѝ за превъзходство над другите. После оказват своето въздействие градските домашни традиции на майката, собствените умствени способности, перспективата да получи солидно образование, превръщането ѝ в център на внимание в семейството. Твърде сродна е в тия моменти героинята до своя автор. За Борис и Ирина в романа е казано, че и двамата се стесняват от бащите си, сякаш не могат да им простят, че не са станали министри или народни представители. Подобна ситуация се отразява и върху самочувствието на юношата Д. Димов, но тук той се успоредява не с Борис, а с Ирина.

Линията на автобиографизъм, обличаваща писател и героиня, е особено ярка в обрисовката на ученичката и студентката Ирина.

Борис и Ирина са сродени от високомерното и пренебрежително отношение на обществото към тях, от силно развитото им чувство за превъзходство над него, от стремежа да се измъкнат от този живот и жаждата за друго съществуване. Мъчителен конфликт между мечта и действителност е назрял решително и у двамата. Но докато Ирина се срамува от произхода и рода си, Борис се отвращава от него и го ненавижда. Грубият практицизъм доминира над всичко при не-

го. Той използва вродените си умствени възможности, за да осъществи своята властна природа, да отмъсти на живота и да владее над хората, които мрази. Нравственото падение ниго го плаши, ниго го притеснява. Най-силното му оръжие е безпогрешният му критерий за реалност. Най-характерно в поведението му е показната самоувереност и надменност. И Ирина е смел, самонадеян и свободололюбив характер. Но у нея е силно изострено чувството за гордост и достойнство. Затова отношението ѝ към света остава дълбоко скрито, без осезаеми външни белези. Умствените ѝ възможности са съчетани с духовни влечения и безкористен идеализъм. Тя е изпълнена с кипяща жажда за красив и пълнокръвен, удобен и приятен интелектуален живот. Нейните амбиции обаче са неоформени и неясни, без конкретна опора в реалността.

Първото си бягство от живота Ирина осъществява чрез книгите. Докато Борис никога не чете романи, тя се увлича от автори като С. Моъм („Палми край тропическо море“³, „Гирлянди от Хавай“). Техните отровни страници ѝ разкриват непознати и недостъпни светове. „Тези светове — пише авторът — я привличаха и омайваха с безуспешните усилия на героите си да се спасят от себе си, с упадъчната красота на драмите и пороците си.“ Това в същност е едно неподправено откровение на самия писател. И Д. Димов има в своята ранна младост такова четиво. Но то му импонира с напрегнатия драматизъм, който открива зад спокойното и еднообразно покривало на ежедневието. Поставя пред него проблемите на човешкото разтление. Подхранва ранния му скептицизъм. Дразни творческото начало у него. Неговата героиня извлича от същите тези книги един свой сантиментално-романтичен идеал. Самата природа сякаш се е погрижила да запази девствено нейното жизнелюбие и вяра. „Ако целомъдреното ѝ тяло не беше тъй силно и жизнено и ако природата не я беше надарила тъй щедро с физически чар, с естествено и непринудено кокетство, което завладява всеки мъж, тя сигурно щеше да изпада в пристъпи на меланхолия, защото светът, в който живееше, беше еснафски и ограничен, а тоя, за който мечтаеше — приказен“ — пише авторът. Но отдалечил я за малко от себе си, той бърза да се доближи отново до нея по един особен начин. Любимият човек според книжния идеал на Ирина трябва да бъде „висок и сух, но здрав, с дълги крака, с тънки и красиви ръце и с ъглесто лице, по което личат следи от дълбоки страсти“. Това описание ни напомня собствения му физически портрет.

И Ирина е като своя създател пламенно същество, и за нея любовта е мощно, драматично, фатално чувство. Силата на страстите ѝ напомня скрита река, която бушува, неподозирана на повърхността. „Ирина беше много горда, за да покаже, че страда, много пламенна, за да се примири, и много ревнива, за да му прости. Така тя потискаше у себе си един постоянен хаос от болка, горчивина и раздразнение, от любов и нахърнено честолюбие, което я караше да се затваря още по-непроницаемо“ — разказва Д. Димов, възпроизвеждайки като че ли буквално характерни особености на своята ранна младост.

Ирина живее във вълшебния свят на приказките. Той е антиподът на нейното дребнаво еснафско обкръжение. И тъй като е непознат и недостъпен, струва ѝ се свършен. Тя не е подготвена да разбере, че този свят е плод на същите обществени закономерности, с които конфликува, да прозре отровата, която той крие зад бляскавата си фасада. Но постепенно Ирина ще придобива съзнанието, че действителният свят е много по-широк и по-богат от мечтите. Различието между реалния образ на живота и представите ѝ за него ще я променя бавно, но неотменно. Специалността ѝ ще я наведе на размисли за хрежкостта на живота и силата на смъртта, а загубата на любимия ще наслои в душата ѝ мъчителна празнота и безнадеждност, притълено, но постоянно усещане на тъга. И тя отново ще се превърне в подобие на автора.

³ Тази книга се намира в личната библиотека на Дим. Димов под инв. № 3018.

Когато „стъпва здраво на земята“, Ирина сменя — също като младия Димов — безплодните мечти с реални желания: да остане на научна работа в университета. „Привличаха я клиниките, чистата и бяла престилка, лъскавината на микроскопа, дългите редици от медицински списания в библиотеката. Привличаха я спокойният и трезвен живот, умственото общуване с колегите, тихата радост на труда. . .“. В този период от своя живот героинята се проявява като методична и дисциплинирана личност. Медицината отговаря на характера ѝ. Точно така, както това е при Д. Димов. Също като него педантично и упорито тя овладява чужди езици — говори немски бавно и точно, научен от учители и книги.

И Ирина като Димов има широко отворени очи за блясъка на Юга. Изгълтаните през ученическото романи са научили въображението ѝ да скита из чудни задморски земи. По-късно, досущ като студента Димов, тя вилита в мечтите си за университета идеята да работи в далечни южни страни.

Ирина е очертана върху широка автобиографична основа и в отношението си към политическия живот и борби у нас. Когато като съзнателен човек се среща с тях, тя им остава чужда, защото вече е оформила своя идеал за съществуване, начертала е и пътищата, които върва, че ще я изведат до него. На Лила заявява, че макар и да се възхищава от правдивостта и смелостта ѝ, не може да се съгласи с нея, защото нещо ѝ пречи — може би обичта към спокойствието и хубавите книги, може би неприемливостта на техните методи за действие. А Д. Димов задава на своя съученик и приятел Б. Койчев реторическия въпрос: „Ти би ли отишъл да се бориш за една идея при съблазната да си седиш тихичко в библиотеката?“ В писмата си до него, в които описва студентските вълнения у нас, бъдещият писател заема една любопитна характерна позиция — убедена дистанцираност, съчетана с напрегнат вътрешен интерес: отрицание на насилието като средство за борба, страх от него и поглед, отправен към полесражението, съчувствие към борещите се маси. Ирина не издава Лила, но спира дотук. Подобен момент срещаме в студентската биография на Д. Димов. И никак не е трудно да открием в художественото единство от образите на Ирина и на поваления студент на фона на първомайската студентска акция ония сложни идейнопсихологически движения, които съпътствуват миогледното развитие на младия Димов.

Това извънредно интересно, богато и разнообразно трансформиране на автора у героинята се осъществява до първата духовна криза на Ирина, свързана с погребението на Чакъра. Нататък пътищата им се разделят, за да се доближат отново в моментите на проявяващ, озарили Ирина след Деветосептемврийската революция.

Какво е в същност Ирина? Израз на дребнобуржоазната стихия, която я държи на кръстопът и не ѝ позволява да разбере себе си и живота. Девојката от нейните среди е една потенциална Ирина или Лила. Пътят, който ще поеме, зависи от обстоятелствата в личното ѝ съществуване. Лила разсъждава пред Павел, че ако някога в гимназията е била по-настойчива, може би е щяла да спечели Ирина. А Чингиз развива на Ирина мисълта, че такава, каквато е, тя ще се отвори от „Братството“, ще отрече политическия неутралитет и сама ще отиде при тях. За хора като нея естественият път е при комунистите. Стига да не се омъжи за богат мъж — т. е. да не премине в друга социална категория.

Ала с нея се случва тъкмо това. Човечният ѝ устрем напред и нагоре погива прекършен и омърсен от желязната логика на живота. Разрухата на личността настъпва закономерно и при Борис, и при Ирина. Но Борис нито ѝ обръща внимание, нито ѝ се противопоставя, нито се бои от нея. Тя е цена и той я плаща. Титаничната му борба е с външните обстоятелства. При Ирина нещата са други. Тя изживява ужаса на падението си. Противи му се и тогава, когато му се е подчинила и се е отпуснала по течението. Фон Гайер открива у тази жена нещо, кое-

то животът никога не успява да ѝ отнеме — умението да не се предава напълно, да спасява винаги част от достойнството и гордостта си.

Цял живот Ирина воюва със себе си. В началото проявява твърда устойчивост пред злото. И никога не изкоренява напълно доброто от сърцето си. Тя показва задвидни умствени и психологически възможности за самонаблюдение и самоанализ. Една вътрешна безкомпромисност я прави най-суров съдия на самата себе си. И последните ѝ дни са свързани с трагически люшкания между искрата на надеждата и мрака на безнадеждността. Неслучайно писателят осъществява във второто издание на романа срещата ѝ с Павел, разкрива отношението ѝ към него. Наистина замисълът не му се е удал, силата на художественото внушение му е убягнала, но ние схващаме посоката на неговото творческо мислене. Ирина разбира, че ако беше срещнала Павел вместо Борис, животът ѝ и самата тя щяха да бъдат други. Поривът ѝ към Павел е жест на удавник, но той е и изблик на съхранената в гъбините на съществува ѝ човечност, на властта, която запазва над нея винаги светлия спомен от миналото. В него има и нещо горестно, и пронизващо като самооплакване, което ѝ помага да разбере цялото безсмислие на мита за възраждане. Много бариери е спуснала тя пред себе си, разрушила е всички мостове за връщане назад. Единственото ѝ убежище остава спокойствието на небитието. Но разделяйки се със света, тази „осъдена душа“ се извисява до просветлението, че „в бъдеще, когато изчезнат враждебните класи и светове, хората щяха да обладаят недостижимото, което сега ги мамеше, мъчеше и убиваше като гибелен мрак!... И ако беше така, новият свят трябваше да съществува.“

По този начин Д. Димов връща своята героиня отново при себе си. И в това връщане е заложен дълбоко съкровен смисъл. Сложен и тежък е и собственият житейски и духовен път на писателя, но при него историческата деветосептемврийска дата идва навреме и сварва една интелектуална почва, подготвена да прегърне нейния идеал. Със своята разрушителна и градивна стихия Девети септември помогна на човека и твореца Д. Димов да намери истинското си място в живота. Докато на неговата Ирина донася гибел, защото с трохите на запазеното си човешко достойнство тя съзнава, че е пропуснала този ден винаги в живота си. Дълбоко е изстрадал авторът това неизбежно разминаване, колкото и да му се е искало да я спаси (такъв вариант е съществувал в замисъла на романа, в киносценария Димов отново се връща към него). Защото я е откъснал от себе си, защото е плът от плътта му. Затова я клейми и ѝ се възхищава, отрича я и я обича — въпреки всички превратности в живота ѝ, въпреки падението ѝ, което така проникновено разбира. На тази сърдечна връзка образът дължи своята забележителна раздвиженост, която му определя първо място сред персонажа на романа.

Борис и Ирина в известен смисъл са тайната изповед на писателя. Но докато у героинята са заключени особености, типични за юношеството и ранната му младост, героят възплъщава черти, укрепвали постепенно и придобили особени акценти у писателя в годините на неговата зрелост. Ирина е вроденото у Д. Димов, естественото състояние на неговия дух — Борис е оня образец, който животът му налага, за да се съхрани и просъществува. Ирина е мекото, крехкото начало у него — Борис е мъжествената страна на неговото „аз“. Ирина носи нещо от емоционалната характеристика на авторова личност, Борис — от нейната рационална проява. Ирина е духовното, романтичното, съзерцателното, пасивното у автора — Борис е здравият му усет за реалност, практическите му и действени склонности. Ирина е носител на търсещото начало у твореца — Борис е владетел на намиращото. Ирина е свързана с дълбокочовешкото проявление на Димитър Димовата индивидуалност, Борис — с „демоничните“ припламвания в душата му.

Една характерна за писателя мечтателност обединява двата образа — близка и далечна в едно и също време, но с еднакво фатални за героите последици. Затова те са изградени в различна тоналност, макар че по своята същност са дълбоко трагични.

Трагическата вина на Борис е неговият краен индивидуализъм, безогледност в подбора на средствата, съзнателно и методически насаждана у себе си жестокост, превърнатият в самоцел мираж на богатството и властта, пълният разрыв с обществото. И тая вина непрекъснато и прогресивно се задълбочава. Нито веднъж той не изневерява на себе си. У него умират безвъзвратно ярки умствени способности, необикновена воля, целеустременост, мощ на характера. По силата на страшна и неизбежна закономерност той се превръща в античовек. С необикновено проникновение е раздиплил целия ад на душата му неговият създател. Но не му съчувствува. Не толкова защото е типична рожба на едно жестоко време, а тъй като по свой избор и убеждение е станал един от най-преданите негови жреци. Защото съзнателно е изгонил чувствителността от сърцето си, откъл е всяка морална задръжка.

У Ирина гинат физическа красота и женствена прелест, богата душевност и високи емоционални пориви, ценни интелектуални качества, народностни добродетели, един добросъвестен лекар и потенциален учен. Нейната трагическа вина е друга — тя не може да се ориентира правилно в обществената обстановка, не е в състояние да направи верен избор за себе си, допуска съзнателно порокът да се вкорени у нея, не намира сили да промени посоката, след като е разбрала грешката си. Човешките добродетели гаснат у Ирина един по един, но винаги зримо и болезнено за нея. И тя запазва докрай за себе си обичта и съчувствието на автор и читатели, защото остава непримирена със злото, чиято власт доброволно е приела. Защото боледува по загубеното. Защото съхранява усета си за човешките и исторически стойности. Защото надживява умирация свой свят с мъдрото съзнание за неспирния и тържествуващ ход на живота. Защото е трагическа жертва, чиято трагическа вина е погубената ѝ човешка красота.